

ГАДЯЦЬКИЙ ДОГОВІР 1658 РОКУ В ОЦІНЦІ В'ЯЧЕСЛАВА ЛІПІНСЬКОГО

О. ПРИШЛЯК

Східноєвропейський національний університет імені Лесі Українки

Анотація

У статті на основі аналізу праць В'ячеслава Липинського розглядається оцінка однієї з ключових подій українсько-польської дипломатії середини XVII ст. – Гадяцького трактату, укладеного у 1658 р. між Військом Запорозьким і Річчю Посполитою. Простежені критичні замітки, порівняння та висновки вченого стосовно неможливості реалізації українсько-польської угоди в умовах військово-політичного суперництва Московського царства та Речі Посполитої за українські землі.

Ключові слова: В'ячеслав Липинський, Гадяцький трактат 1658 р., історіографія, шляхта, договір, міжнародна дипломатія, українсько-польські відносини.

Аннотация

В статье на основе анализа трудов Вячеслава Липинского рассматривается оценка одного из главных событий украинско-польской дипломатии середины XVII в. – Гадяцкого трактата, заключенного в 1658 г. между Войском Запорожским и Речью Посполитой. Прослежены критические замечания, сравнения и выводы ученого по поводу невозможности реализации украинско-польского соглашения в условиях военно-политического соперничества Московского царства и Речи Посполитой за украинские земли.

Ключевые слова: Вячеслав Липинский, Гадяцкий трактат 1658 г., историография, шляхта, договор, международная дипломатия, украинско-польские отношения.

Summary

The article examines conclusions of Viacheslav Lypynsky about key events of Ukrainian-Polish diplomacy in the middle of 17th century – the Hadiach agreement in 1658 between the Zaporozhian Host and the Polish-Lithuanian Commonwealth (Rzeczpospolita). Scientist's critical notes and comparisons about impossibility of the realization of Ukrainian-Polish agreement in the conditions of military-political struggle between the Moscow reign and Polish-Lithuanian Commonwealth for Ukrainian territories are traced.

Key words: Viacheslav Lypynsky, Hadiach agreement 1658, historiography, nobles, treaty, international diplomacy, Ukrainian-Polish relations.

Гадяцький трактат від моменту укладення 6 (16) вересня 1658 р. між Військом Запорозьким і Річчю Посполитою став однією з головних подій в українсько-польських дипломатичних відносинах ранньомодерної доби, знайшовши різні потрактування в історіографії. За змістом ця угода, яку офіційно назвали «Комісією», передбачала повернення українських земель під юрисдикцію польського короля¹. Компромісний проект перебудови Речі Посполитої на державу трьох народів – польського, литовського та українського – був певним виходом для тодішньої польської еліти з непростой ситуації, що склалася після Хмельниччини, Потопу і постійної експансії сусідніх монархій. Триалістична концепція Гадяцького трактату, до створення якої з українського боку, окрім гетьмана Івана Виговського, суттєво долучився генеральний писар Юрій Немирич, спираючись на ідею перетворення Речі Посполитої у триєдину федерацію рівноправних держав. Йшлося про нову політичну унію Корони Польської, Великого князівства Литовського і Великого князівства Руського. Останнє визначалося у межах ядра козацької держави за Зборівським договором 1649 р. – тодішніх Київського, Чернігівського і Брацлавського воєводства². Договір, за умови його дотримання і успішної реалізації, міг би відкрити певну політичну перспективу для Війська Запорозького.

В'ячеслав Липинський як дослідник історії державного будівництва доби Хмельниччини та наступного початкового періоду Руїни добре відчував тонкощі тієї неоднозначної політичної ситуації, яка склалася напередодні, в час та після 1658 р. Тому й твердив, що Гадяцька унія заслуговує на критику. Віддавши належне міжнародному значенню трактату, В. Липинський у студії «Дві хвили з історії пореволюційної України» зі своєї відомої пропам'ятної збірки «З історії України» 1912 р. польською мовою усе ж недвозначно писав:

«Велике князівство Руське Гадяцького договору, незважаючи на всі нагромаджені на нього викликані потребою хвилі нашарування і угодові поступки, є, власне, першим офіційним актом міжнародного визнання і легалізації нового державно-правового становища України в Європі. Це був факт незмірного значення. І цей факт значною мірою окупив помилки українських політиків, які підписували Гадяцьку угоду.

Бо, хоча українська шляхта, котра уособлену в Гадяцькому договорі ідею Великого князівства Руського зуміла зробити визнаною Європою і навіть узгодити її з інтересами сусідніх держав, Пруссії і Криму, – за допущені тоді політичні помилки і укладену одночасно угоду з Річчю Посполитою заплатила власним існуванням, однак боронена нею державно-правова українська ідея не спочила разом із нею в домовині національної руїни. [...] І коли на факті Гадяцької угоди було показано, що про політичне співжиття України з Річчю Посполитою не може бути й мови, коли винищена внутрішньою війною, фізично й інтелектуально спустошена Україна мусила на довгі роки зректися всяких стремлень до державної незалежності, коли, врешті, наше політичне життя на Задніпров'ї сконцентрувалося під владою Російської держави, ідея Руського князівства, державно-правова українська ідея стала вихідним пунктом для всієї столітньої нашої політики щодо Росії в Лівобережній автономній Гетьманщині. Після її занепаду ця ідея увійшла як одна зі складових частин до політичної національної свідомості нашого національного відродження, що виростало на руїнах Гетьманщини. Вона виникла після тривалої боротьби і еволюції як одна з підстав т.зв. автономізму сучасної, зі сну втими пробудженої, України»³.

Розглядаючи проблему Гадяцької унії, В'ячеслав Липинський з певним скепсисом відзначав, що єдиною метою польських політиків було «дешевим коштом» повернути собі Україну. Дослідник відверто вказував на те, що це була «засаднича зміна внутрішньої і зовнішньої політики по смерті Б. Хмельницького» і повернення до польської політичної моделі⁴.

У відомій праці «Україна на переломі 1657–1659. Замітки до історії українського державного будівництва в XVII-ім столітті», що вперше вийшла друком 1920 р. у Відні, В. Липинський вважав козацьку старшину – новий стан, який опинився на гребені «Великого українського повстання 1648 р.»⁵ – Національно-визвольної війни середини XVII ст. під керівництвом Богдана Хмельницького, «без сумніву, державним матеріалом першорядної якості»⁶. За укладення українсько-польської угоди 1658 р. як своєрідна винагорода були передбачені шляхетські нобілітації, які польський король Ян II Казимир надав тридцятьом представникам української козацької старшини. Іншій частині нобілітету монарх роздав маєтки. Гетьман Іван Виговський, наприклад, отримав два староства – Барське і Любомльське, а Павло Тетеря – містечка Колки і Висоцьк на Західному Поліссі⁷. Тому В. Липинський вважав, що нобілітації козацької старшини стали не тільки одним із головних пунктів Гадяцького договору, але й були «нічим іншим, тільки реалізацією амністії для повстанської шляхти»⁸. І це можна розглядати під претекстом не лише своєрідного повернення шляхетської верстви до лона Речі Посполитої, але й доброю перспективою на право володіння великими земельними маєтками на рідних українських теренах.

У ще одній своїй фундаментальній праці 1912 р. «Участь шляхти у великому українському повстанні під проводом гетьмана Богдана Хмельницького» історик ставив на різні шальки історичних терезів дві угоди: Переяслав-1654 і Гадяч-1658, співставляючи й оцінюючи цей

непростий пошук політичної легітимації Війська Запорозького між Москвою і Варшавою. З цього приводу він писав: «Увесь той просто безцінний національний доробок, окуплений морем крові, був Переяславським договором із Москвою і Гадяцьким договором із Польщею, цими найфатальнішими, найсумнішими актами нашої післяреволюційної історії, цілковито занапащений».

Визнання ідеї чужої державности на Україні означало для її кляс державно, скажімо, діяльних і політично творчих – банкрутство ідеї їх національної відрубности і самобутности. Не допомогло “Велике князівство Руське” Гадяцької угоди – ця пречудна омана, яку правобережна шляхта протиставила сумній дійсності цього акту – визнанню польської державности»⁹.

У висновку В. Липинський із гіркотою узагальнив: «Матеріал, з якого в тих часах могла вирости державна Україна, був обернений на будівництво державности інших, більше того, послужив у їх руках зряддям, за допомогою якого Річпосполита і Москва Україною на якийсь час цілковито заволоділи»¹⁰. Дослідник скрушно відзначав, що «початок тієї сумної еволюції сягає, повторюємо, отих нещасних “договорів”»¹¹.

В'ячеслав Липинський попри видимі переваги Гадяцької угоди 1658 р. розумів, що її пункти були з польського боку лише свого роду приманками й обіцянками. У кінцевому результаті, як і передбачалося, вони не втілилися у життя. Доволі гостра критика вченим цього українсько-польського договору базувалася не лише на його негативній оцінці самого методу впровадження та очікуваного підсумку активного політичного діалогу верхівки козацького Гетьманату та Речі Посполитої, де обговорювалися правила нового життя у спільній державі. Вчений наголошував насамперед на суттєвих ризиках для збереження національної ідентичності, що впливало на «процес тодішнього формування, консолідації й дозрівання Української Нації»¹². В'ячеслав Липинський як один із головних творців нового державницького напрямку в українській історіографії першої третини ХХ ст., оцінюючи історичну ретроспективу цих непростих проблем, ясно розумів політичні аванси та міг спрогнозувати майбутню небажану траєкторію розвитку української державности.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА:

¹ Pakta hadziackie autentyczne 6/16 Septembris 1658 postanowione / Transkrypcja tekstu i oprac. P. Borek // W kręgu Hadziacza A. D. 1658. Od historii do literatury / Pod red. P. Borka. – Kraków: Collegium Columbinum, 2008. – (Biblioteka Tradycji, nr LXXIV). – S. 33–40; Гадяцька угода 1658 року. Тексти. Документи // Гадяцька унія 1658 року / Ред. П. Сохань, В. Брехуненко та ін. – К.: Інститут укр. археографії та джерелознавства ім. М.С. Грушевського НАН України, 2008. – С. 10–30.

² Мицик Ю., о. Гетьман Іван Виговський. – К.: Вид. дім «КМ Академія», 2004. – С. 133; *Kaczmarczyk J.* Rzeczpospolita trojga narodów: mit czy rzeczywistość. Uгода hadziacka – teoria i praktyka. – Kraków: Księgarnia Akademicka, 2007. – S. 130.

³ *Lipiński W.* Dwie chwile z dziejów porewolucyjnej Ukrainy // Z dziejów Ukrainy. Księga pamiątkowa ku czci Włodzimierza Antonowicza, Paulina Świącickiego i Tadeusza Ryłskiego / Pod red. W. Lipińskiego. – Kijów; [Kraków], 1912. – S. 616–617; переклад українською мовою цієї цитати див.: *Перналь А.Б.* Річ Посполита двох народів і Україна: дипломатичні відносини 1648–1659 / Пер. з пол. о. проф. Ю. Мицика за участі І. Тарасенко; наук. ред. Я. Федорук. – К.: Вид. дім «Кієво-Могилянська академія», 2013. – С. 300–301.

⁴ *Lipiński W.* Dwie chwile z dziejów porewolucyjnej Ukrainy. – S. 591–592; *Зазуляк Ю.* Василь Гарасимчук – дослідник української козаччини // *Гарасимчук В.* Матеріали до історії козаччини. Василь Гарасимчук: життя і творчість (1880–1944) / Упоряд. Я. Федорук. – Львів: Інститут укр. археографії АН України, Львів. відділення, 1994. – (Львівські історичні праці, серія: Джерела, вип. 1). – С. 110.

⁵ *Липинський В.* Повне зібрання творів, архів, студії. Серія «Твори». – Т. 3: Україна на переломі 1657–1659. Замітки до історії українського державного будівництва в XVII-ім столітті / Ред. Л.Р. Білас, Я. Пеленський. – Філадельфія: Східно-Європейський дослідний інститут ім. В.К. Липинського, 1991. – С. 15.

⁶ *Липинський В.* Повне зібрання творів, архів, студії. Серія «Твори». – Т. 2: Участь шляхти у великому українському повстанні під проводом гетьмана Богдана Хмельницького / Ред. Л.Р. Білас. – Філадельфія, Пенсильванія, 1980. – С. 235.

⁷ *Пришляк В.В.* Західне Полісся за литовсько-польської доби (XIV–XVIII ст.) // Західне Полісся: історія та культура [монографія] / Наук. ред. В.К. Баран. – Луцьк: ПрАТ «Волинська обласна друкарня», 2012. – С. 151–152.

⁸ *Липинський В.* Повне зібрання творів, архів, студії. Серія «Твори». – Т. 2. – С. 237.

⁹ Там само. – С. 235.

¹⁰ Там само. – С. 237.

¹¹ Там само.

¹² *Липинський В.* Повне зібрання творів, архів, студії. Серія «Твори». – Т. 3. – С. 51.